

ARGEJÓ ÉVA

Nők sziklás hasadéokban

Átpolitizált női szubjektum

a visszaemlékezések tükrében – 1945–1960*

„Mindent ki fogok bírni. Egyetlen feladatom van: embernek maradni.”¹ Ez az elhatározás akkor éjjel fogalmazódott meg Justus Pálné² fejében, amikor 1950 kora őszen az Andrássy út 60.-ból egy „meseautón”, Budapest futó fényeit elhagyva Kistarcsára érkezett, s a falhoz állítva a sorsára várt. Az ötvenes évek elején Justus Pálné kényszermunkatáborba vezető útja majdhogynem átlagosnak volt mondható – a saját életét tekintve azonban mindenképp különösnek.

A negyvenes évek végétől a brutális, katonai szervezeti keretben működő politikai rendőrség idegenbe hurcolással, bebörtönzéssel, internálással, kitelepítéssel vagy kényszeremigrációval számtalan nőt kényszerített olyan *szélsőséges helyzetbe*, amelyről a holokauszt túlélőket vizsgáló pszichiáter, Bruno Bettelheim is szól: „Szélsőséges helyzetekben akkor találjuk magunkat, amikor példátlan hirtelenséggel olyan körülményrendszerbe kerülünk, ahol régi, adaptív mechanizmusaink és értékeink nem alkalmazhatók többé. [...] Ilyenkor egész védekező rendszerünket mintegy lehántják rólunk, és »sziklás hasadéokban« találjuk magunkat, ahol az új helyzet által követelt magatartásmódokat, értékeket és élet-

* A tanulmány a Miskolci Egyetem Társadalmi Nemek és Egyenlő Esélyek Központja és a Debreceni Egyetem Angol–Amerikai Intézetének Angol Irodalmi Tanszéke által *A nő mint szubjektum, a női szubjektum* címmel a 2006 májusában Debrecenben rendezett konferencián elhangzott előadás bővített változata.

¹ Interjú Justus Pálnéval. Készítette: Kellner György. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) Oral History, 2.

² Justus Pálné, Wagner Edith (1912–1989) szociáldemokrata politikus. 1928-ban belépett a Magyarországi Szociáldemokrata Pártba. 1931–1935 között a bécsi Kereskedelmi Főiskolán tanult. 1936-ban férjhez ment Justus Pálhoz, és 1939-ig Párizsban éltek. 1945-től az 1948-as pártegyesítésig Marosán György titkárnője volt. Férje 1949. októberi letartóztatását követően négy évre internálták Kistarcsára. 1953-as szabadulása után a Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége idegen nyelvű levelezője volt.

módot a puszta kezünkkel kell kikaparni.”³ Az elszenvedett traumát – amikor az egyéni cselekvés már hatástalan, és sem a küzdelem, sem a menekülés nem lehetséges – egyidejűleg foghatjuk fel társadalmi, politikai eseményként, pszichofiziológiai folyamatként, emocionális tapasztalatként és narratív témaként az egyéni és társadalmi szenvedés magyarázatában.⁴

Az ötvenes évek szélsőséges történelmi eseményei olyan egzisztenciális határszituációkba sodorták ezeket a nőket, amely élethelyzetek mindegyike – börtönfogság, táborélet és kitelepítés – másféle alkalmazkodást igényelt tőlük. Férfiak visszaemlékezéseiből az derül ki, hogy a nők, noha velük többnyire nem bántak olyan durván, a börtönt mégis sokkal nehezebben viselték. A rettenetes körülmények, a nyirkos cellák, a brutális éjszakai kihallgatások és az éheztetés minden rabot megviselt, de a nők mégsem a fizikai megpróbáltatásokkal, hanem az emberi kapcsolatoktól való megfosztással, az elszigeteltséggel küzdöttek meg a legnehezebben. Azért viselték könnyebben a térben is tágasabb munka- és internálótáborokat, mert több lehetőségük nyílt a közösségi életre, társas kapcsolatok építésére. A táborok zárt világában igazi feladatként kínálkozott feltalálni magukat, ügyes helyezkedéssel túlélni a dolgokat. A kitelepített családok nőtagjai számára a normális hétköznapok illúziójának fenntartása jelentett komoly kihívást, az, hogy ebben a kiélezett élethelyzetben is összetartsák a családot. Mind pszichésen, mind fizikailag a szovjet kényszermunkatáborokba hurcolt nők élete bizonyult a legkilátástalanabbnak; egyharmaduk már soha nem is tért haza. „A munkatáborok embertelen körülményei, a bányák és az útépitések emberfeletti munkakörülményei és -tempója, a honvágy, az éhezés, a hazatérés kilátástalansága, a testvérek, szülők, barátok és sorstársak elvesztése kóros állapotokat hozott létre az internáltak pszichéjében. Többen szívbetegek lettek, voltak, akik megőrültek, míg mások az állandó stresszből származó depresszióban pusztultak el.”⁵

A politikai-történelmi események sodrába került nők visszaemlékezéseiből az érdekelt leginkább, hogy a szélsőséges situációkat hogyan élték meg, miként változott identitásuk, s az általuk tanúsított magatartásban mi volt a sajátosan női és nem csak egyszerűen emberi. Tanulmányomban arra keresek választ, hogy az egzisztenciális határhelyzetekbe

³ Bruno BETTELHEIM: *A végső határ*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1988. 16.

⁴ ERŐS Ferenc: *Trauma és történelem. Szociálpszichológiai és pszichoanalitikus tanulmányok*. Jósöveg Műhely, Budapest, 2007.

⁵ VÁRDY HUSZÁR Ágnes: Magyar nők szovjet kényszermunkatáborokban, 1944–1949. *Valóság*, 2002/11. 33.

került nők milyen, túlélést és adaptálódást segítő egyéni és kollektív magatartásmintákat alkalmaztak, a viselkedérepertoárjukból mi volt az, amit csak náluk lehetett tapasztalni, és a férfiaknál egyáltalán nem, és mi az, ami mindkét nemnél fellépett, de különböző mértékben. Azt tudjuk, hogy nincs kizárólag csak az egyik nemhez köthető pszichológiai jellemző. A különbségek mindig fokozatiak, amit az is bizonyít, hogy egyes nők olyan pszichológiai sémákkal rendelkeznek, amelyek túlnyomóan a férfiakra jellemzőek, és bizonyos férfiak teljesen nőiesek. Sohasem kategorikus különbségekkel van dolgunk tehát, bizonyos sémákat általánosabban láthatunk az egyik, másokat pedig gyakrabban a másik nem viselkedésében.⁶ Női sorsok nyomon követésével az 1945–1960 közötti évek eseményeit kísérelem meg állambiztonsági nézőpontból rekonstruálni. Forrásként egyfelől már kötetben is megjelent női visszaemlékezéseket, másfelől a széles nyilvánosság előtt eddig még ismeretlen női sorstörténeteket⁷ és túlélők oral history elbeszéléseit⁸ használtam fel, tudatosan törekedvén minél több eredeti részlet megismertetésére. Érdeklődésem középpontjában e korszak női szereplőinek egyéni és társadalmi habitusukból is eredően eltérő reprezentációja, a történelem megélésének személyes módja állt.

Felmerül a kérdés: van-e különbség férfi és női elbeszélések között? A traumatikus eseményekre való emlékezés során az elbeszélte történet tér-idő struktúrái, oksági magyarázó elvei, érzelmi emlékei és a múlt értékelése egyaránt fontos szerepet játszik, de egyénenként különböző mértékben. Az a mód, ahogyan valaki az életét elmeséli, nem pusztán csak róla szól, hanem arról, ahogyan az életére mint egy térben ábrázolt és időben rögzített domborműre tekint éppen. Szándékos visszaemlékezésnél először mindig az explicit emlékezet lép működésbe, így elsőként a történések objektív körülményei idéződnek fel. A félelem kiváltotta fokozott figyelmi reakció hatására azonban torzulhatnak is az emlékek, így megeshet, hogy csak az esemény egyes, ijesztő részletei maradnak meg, mások kiesnek, vagy csak töredékesen, érzelmi csomópontok körül kristályosodnak ki. Az emlékek a hozzájuk fűződő érzelmekkel együtt válnak személyessé, és a traumatizált nők identitásnarratívumainak épp

⁶ Eleanor MACCOBY: A nemek lélektana és ennek vonatkozásai a felnőtt szerepekre. In: Evelynne SULLEROT (szerk.): *A női nem. Tények és kérdőjelek*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1983. 273.

⁷ A Történelmi Hivatal (a továbbiakban: TH), az ÁBTL jogelődje, 1999-ben *Csengőfrász* címen a politikai rendőrség tevékenységére emlékező pályázatot hirdetett, amelynek nők által írt pályamunkáit felhasználtam tanulmányomban.

⁸ Keller György több politikussal és politikusfeleséggel készített, magnókazettára rögzített oral history gyűjteménye 2000-ben a TH-hoz került, amit szintén felhasználtam tanulmányomhoz.

az a sajátossága, hogy sokkal inkább az átélt érzelmeket tükrözik, mintsem a megtörtént eseményt magát. Mivel a testi traumákat a nők mélyebben élik át, az érzelmi traumát is gyakran testiként megéltként mesélik el, mert csak így tudják a velük történeteket verbalizálni. Aprólékosan elmesélt életük sorsának alakulását a nők sokkal inkább a maguk hétköznapiságában tárják elénk, így történeteik – melyekben kevés fontosságot tulajdonítanak saját, tudatos döntéseiknek – legtöbbször egy szűk, családi nézőpont perspektívájából tárulnak elénk.

Azok maradtak-e, mint akik előtte voltak?

A self nem univerzális felépítettségű, történeti helyzetekben konstruálódik, s ebben nagy szerepet játszik a tapasztalat mint olyan értelemképződés, amely megelőző várakozásokat keresztez, és új felismeréseket érlel.⁹ Az egyénben a világról kialakult globális hiedelmek kumulatív tapasztalatok hatására változhatnak, s az új világnézet-tapasztalat tovább tágítja és formálja addigi hiedelmeit. Ily módon az ember identitása élete során folyamatosan konstruálódik, s a tapasztalatok megélése formálja a szubjektumot.¹⁰ Komoly kihívást jelent a személyiségnek, hogy történelmi sorseseemények hatására az addigi identitása radikálisan átalakulhat, s a traumatikus események következtében megrendült énstruktúrát újra fel kell építeni. Életünk során azonban, az új szabályok és normák hatására bekövetkező változások ellenére is, önmagunkat azonosnak tartjuk – új identitásunk kialakításakor önmagunk maradhatunk anélkül is, hogy ugyanazok maradnánk, mint akik voltunk.¹¹

Milyen élmény lehetett a börtönök, internálótáborok világát nőként megélni, mi több: túlélni? A megfélemlítés, az elszigeteltség és a teljes kiszolgáltatottság engedelmes foglyokat termel, főként, ha nőkről van szó, akik egyébként is megadóbban fogadják el a sorsukat. Justus Pálné betörése sok száz nőtársa sorsát is példázza, hiszen fogságuk során hasonló stációkat jártak be. Először ő is a lázadásra gondolt, de börtönfogsága és az internálás évei során a szabadságától való teljes megfosztottság érzésével kellett szembesülnie, és ez egyfajta rejtett büntudatot is előhívott benne. „A közönyük tette talán azt is, hogy az első idők lá-

⁹ TENGELYI László: Tapasztalat, cselekvés és elbeszélt történet. *Világosság*, 2000/11–12. 87.

¹⁰ ERŐS Ferenc: *Az identitás labirintusai. Narratív konstrukciók és identitásstratégiák*. Janus–Osiris, Budapest, 2001. 24.

¹¹ TENGELYI László: i. m. 87.

zadozása után természetesnek éreztük azt, ami velünk történt – mintha azt valóban megérdemeltük volna.”¹² Justusné visszaemlékezésében felidézi azt, a szakirodalomban később Stockholm-szindrómaként ismertté vált különös kapcsolatot rabok és fogva tartóik között, amelynek során egy idő után hálaérzés alakult ki bennük őrzőik iránt.¹³ „Tarcán nem számítottunk embernek, és ha valaki öközlük egy akármilyen kis gesztussal éreztette velünk ennek az ellenkezőjét, a lélek örök automatizmusa erre rögtön úgy reagált, mint az imént megvert kutya a cirógatásra: túlon túl nagy hálával.”¹⁴ Többéves raboskodás utáni szabadulásának hírére örömezés helyett az elbizonytalanodás, az akolmelegből kiszakadás miatti szorongás lesz rajta úrrá, és a női sorstársakkal való együvé tartozás elvesztésének félelme járja át. „Azt érzem, hogy kócos és rendetlen vagyok, hogy elvisznek ebből a cellából a bizonytalan felé, hogy az a csöpp kis védetség is szertefoszlik, amit a véletlen pár cellatárs testi közelsége jelentett.”¹⁵

Pszichológiai kutatásokból ismeretes az a tény, hogy előnyösebb környezeti feltételek között a nemek közötti különbségek elhalványulnak, míg hátrányos körülmények tovább mélyítik a nemi különbségek okozta kezdeti eltéréseket.¹⁶ A nők szocializációjukból következően önkéntelenül is elfogadják a férfiközpontú társadalom elvárásait, a nőiség, a feleség- és az anyaszerep köré kristályosodó tradicionális szerepkonstrukciókat azonban szélsőséges helyzetek aláássák, s a patriarchális család- és társadalommodellek a traumával szemben még védtelenebbé teszik őket. Míg hagyományosan a nők a férfiak által határozódnak meg, krízishelyzetekben gyakran megesk, hogy saját identitásukat a férfiakéhoz mérik. Több női visszaemlékezésben is megfogalmazódik az a felismerés, hogy határszituációkban „Mi jobbak vagyunk, nehéz helyzetekben mi derekasabban helyt állunk”.¹⁷ Szívósabbnak, ellenállóbbnak érzik magukat: „Mi valahogy jobban túrtük az éhezést, mint a férfiak. Nem dicsekvésből mondom, ezt mutatja a tapasztalat. Amikor a bátyám nem tudott úgy termelni, megfeleztük az adagomat.”¹⁸ A visszaemléke-

¹² JUSTUS Pálné: Kistarcsa. *Mozgó Világ*, 1988/11. 127.

¹³ JUDITH LEWIS HERMAN: *Trauma és gyógyulás. Az erőszak hatása a családon belüli bántalmazástól a politikai terrorig*. Háttér–Kávé–NANE, Budapest, 2003. 99.

¹⁴ JUSTUS Pálné: i. m. 127.

¹⁵ Uo.

¹⁶ RENÉ ZAZZO: Adalékok a nemek összehasonlító pszichológiájához. In: EVELYNE SULLEROT (szerk.): i. m. 304.

¹⁷ HÁY Éva: *A barikád mindkét oldalán*. Osiris Kiadó, Budapest, 2000. 79.

¹⁸ NŐNEK maradni. In: KORMOS Valéria: *A végtelen foglyai. Magyar nők szovjet rabságban 1945–1947*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2001. 55.

zésekből megerősítést nyer az a pszichológiai tény is, hogy a nők együttműködési készsége és szociabilitása fejlettebb, ebből következően nehéz helyzetekben gondoskodóbbak, s azon túl, hogy magukat ellátják, törődnek a férfakkal is. „Amikor adtak meleg vizet, a fateknőkben ki-mostuk az ingüket, alsóneműjüket, hogy ne hagyják végképp el magukat” – emlékezik egy kényszermunkatábor hajdani lakója.¹⁹

A nők egymással való szolidaritása is a női identitás fontos része, s ez az érzés a sorsközösség vállalásakor bizonyult a legmélyebbnek. Férfi rabok visszaemlékezései szerint is a nők egymás társaságában sokkal jobban viselték a börtönviszonyokat, mint külön cellákba zártan: „Ítélelthozatal után a nőket közös zárkában tartották, s a zárkában bajtársias viszony, segítőkészség, s a nehézség ellenére jó hangulat uralkodott. A nők több lelkiezővel, bizakodással néztek a jövő elé, jobban hittek abban, hogy egyszer minden meg fog változni, kedélyesebbek is voltak, s ahol csak lehetett, ezt sugározták is kifelé.”²⁰ *Aszimmetrikus trauma* esetében azonban, amikor a negatív élmény a kapcsolati partnereket nem egyenlő mértékben érinti, aláásódhat a női sorsközösség érzése.²¹ Ez történt a Rajk-perben elítélt és kivégzett Szalai András²² felesége és Justus Pálné kapcsolatában: „...éjszaka ott egy cellában ültünk a Szalainéval és együtt megbeszéltük, hogy tudjuk, hogy a férjeink ártatlanok, mind a ketten, az Anti is ártatlan, nem csinált semmit, Pali is ártatlan. Úgy éreztem, hogy jó barátságban vagyunk, egy sorsunk van. Nem tudtam, hogy a férjemet nem fogják kivégezni.”²³

Nőnek, feleségnek és anyának lenni egyaránt fontos, de sok nőnek mindhárom szerepével kínkeservesen meg kellett küzdenie. Az emberi test, az egyéni élet folyamatosságának hordozója, egyben olyan felszín is, amely az identitásfolyamatokat is képes megjeleníteni.²⁴ A nőiség, a

¹⁹ Uo. 55.

²⁰ FEHÉRVÁRY István: *Börtönvilág Magyarországon 1945–1956*. Magyar Politikai Foglyok Szövetsége, Budapest, 1990. 167.

²¹ KULCSÁR Zsuzsanna: Társas tényezők szerepe a traumafeldolgozásban. In: Uő (szerk.): *Teher alatt... Pozitív traumafeldolgozás és poszttraumás személyiségfejlődés (szöveggyűjtemény)*. Trefort Kiadó, Budapest, 2005.

²² Szalai András (1917–1949) kommunista politikus. Tagja volt a két háború közötti illegális kommunista mozgalomnak, tevékenységéért 1933-ban börtönbüntetésre is ítélték. Kiszabadulása után a Vörös Segély munkatársaként dolgozott. 1942-ben ismét letartóztatták. 1944-ben szabadon engedték, a *Szabad Nép* szerkesztőségének munkatársa lett. 1945-től kerületi pártvezető, majd a Központi Vezetőség káderosztályának helyettes vezetője lett. 1949-ben letartóztatták, a Rajk-per ötödrendű vádlottjaként halálra ítélték, majd kivégezték.

²³ Interjú Justus Pálnéval. Készítette: Kellner György. ÁBTL Oral History, 5.

²⁴ ERŐS Ferenc: *Az identitás labirintusa*. I. m. 24.

rendezett külső hiába jelentett értéket számukra, a fogva tartás körülményei komoly hanyatlást idéztek elő fizikai megjelenésükben. Bár sokan számoltak be arról, hogy ami rajtuk múlt, azt megtették: „Akármilyen keserves volt a hideg, de a mosakodásra rákényszerítettük magunkat.”²⁵ A kegyetlen megpróbáltatások következtében voltak, akik negyven-negyvenöt kilóra is lefogytak, és egészségileg erősen leromlottak. Azt, hogy a nehéz körülmények dacára mégis fontos volt számukra a külső megjelenés, jól példázza egy férfi fogoly visszaemlékezése: 1956-ban a forradalmárok által megnyitott váci börtönt a nők hagyták el utoljára, mert amennyire csak tőlük tellett, rendbe hozták az arcukat, és kicsinosították magukat.²⁶ A fizikai külsejük leromlásán túl a női identitásuk megrendülése azonban jóval nagyobb gondot okozott számukra: „A fizikai fájdalom mellett a legnehezebben az a gondolat gyötört minket, hogy ha túléljük mindezt és hazajutunk, lesz-e még ép nő belőlünk? A megérkezés és a fertőtlenítés után kaptunk egy injekciót, így a menstruációnk elmaradt. [...] Azt sem hittük, hogy valaha nekünk még gyerekeink lesznek.”²⁷ A megpróbáltatások hatására sok nő átélte a saját testétől való elidegenedését, tartós kisebbségi érzés gyötörte őket, amely szabadulásuk után is bénítólag hatott az életükre. Így vallott erről egy szovjet munkatáborba hurcolt fiatal lány: „Mint nőnek, szinte semmi önbizalmam nem volt. [...] visszatekintve úgy látom, hogy a fizikai sérüléseken túl, annak a háromévi lágeréletnek tudható be, hogy ily módon asszonyként igazán nem tudtam magamra találni. Ez meghatározta a későbbi életemet.”²⁸

Feleségként a helyzet reális értékelésén túl kevés lehetőségük adódott bármire is. Mivel a politikai rendőrség a legteljesebb titoktartás mellett működött, sok nő fel sem fogta az igazi veszélyt, és naivan, közülük némelyek mélyről jövő politikai elvakultsággal viszonyultak a kialakult helyzethez. A Rajk-perben 1949-ben halálraítélt, és kivégezt Szőnyi Tibor²⁹ felesége így emlékezett vissza a férje letartóztatása körüli időkre: „Öt nap múlva értem is jöttök, és én még örültem, hogy védett helyzetbe

²⁵ Nőnek maradni. In: KORMOS Valéria: i. m. 55.

²⁶ ISPÁNKI Béla: *Az évszázad pere*. Lämpás Kiadó, Abaliget, 1995.

²⁷ Nőnek maradni. In: KORMOS Valéria: i. m. 56.

²⁸ Ti mit vétettetek? Uo. 11.

²⁹ Szőnyi Tibor (1903–1949) orvos. Egyetemi évei alatt Bécsben csatlakozott a munkásmozgalomhoz, majd tagja lett a magyarországi illegális kommunista pártnak. Életének jelentős részét a párt utasítására emigrációban töltötte, Ausztriában, Csehszlovákiában és Svájcban, ahol politikai és tudományos munkát végzett. 1945 után tért haza. Az MKP szervezési osztályának helyettes vezetője, a Központi Vezetőség tagja, majd a káderosztály vezetője lett. 1949-ben letartóztatták, és a Rajk-per negyedrendű vádlottjaként halálra ítélték, majd kivégezték.

kerültem. Mert hát a mi rendőrségünk a miénk volt, a mi ÁVO-nk a miénk volt, a mi pártunk a miénk volt, úgyhogy én nem nyugtalankodtam. Vagy kiderül, hogy nem áruló, és akkor nincs semmi probléma, vagy kiderül, hogy áruló, akkor nincs mit tenni. Akkor mi meggyőződéses kommunisták voltunk. Ez azt jelenti, hogy a Szovjetunió nekünk példakép volt, a Sztálin is, a Rákosi is, és ezt egész természetesnek veszem ma is, és nem tagadom. Nem igaz, hogy mi akkor valami eltorzulást láttunk.”³⁰

Az ötvenes évek elején számtalan, akkora már bebörtönzött férfi feleségét is lefoglalták vagy internálták. Ezek a nők nem tehettek többet házas-társukért, mint hogy leveleikben a „minden rendben van” látszatát próbálták kelteni és tartani bennük a lelket. „Azt írtam, hogy jól vagyunk, énnekem van pénzem, dolgozom, a lányunk az úttörő, minden a legnagyobb rendben van. Vigyázz magadra, vigyázz magadra! Szóval azt akartam, hogy ő azt higgye, hogy mi jól vagyunk. Nem akartam, hogy ő tudja, hogy internált vagyok” – emlékezett Justus Pál felesége.³¹

A női szerepek közül az anyasággal, de még inkább az anyaságtól való megfosztottsággal volt a legnehezebb feladat megküzdeni. Minden anyának nehéz volt, azoknak is, akiket gyermekeikkel együtt kitelepítettek, azoknak is, akiket megfosztottak gyermekeiktől, és idegen néven intézetben helyezték el őket, de mind közül a legszörnyűbb érzést a gyermekek halálát megélő nők tapasztalhatták meg.

A kitelepítetteknek az érzelmi magárahagyottsággal és a gyerek iránti felelősség egyedüli gondjával kellett megküzdeniük. „Magam leszek velem, senkinek soha többé nem számít az életünk. [...] Ugyanezt éreztem ősszel, mikor beírtam az iskolába. Az évnnyitón ott állt már a gyerekek között, én meg egyedül figyeltem élete nagy lépését” – írta naplójába egy Hortobágyra kitelepített asszony.³² Az internált nők csak a beszélők ritka alkalmakkor láthatták a gyermekeiket, s ebben a különös találkozási formában nemegyszer megfordultak a szerepek: a gyerek gondoskodott a felnőttől, s a felnőtt vált gondozottá. „A lányom látogatott engem, egyedül jött, ő akkor kilencéves volt. Ő egyedül jött a HÉV-vel Kistarcsára, és hozott csomagot nekem, és a beszélő az borzalmas volt. Úgy féltünk tőle valamennyien. Attól féltünk, hogy nem jönnek” – emlékezett Justus Pálné.³³ A szovjet kényszermunkatáborokba indított vagonokba begyűjtöttek kisgyermekes anyákat is. Egy ilyen asszony visszaemléke-

³⁰ Interjú Dr. Szőnyi Tibornéval. Készítette: Kellner György. ÁBTL Oral History, 3.

³¹ Interjú Justus Pálnéval. ÁBTL Oral History, 5.

³² Örök félelemben? ÁBTL 50/124/T/2000, 28.

³³ Interjú Justus Pálnéval. ÁBTL Oral History, 5.

zése szerint a női sorsközösség vállalása talán az anyaság átélésének ebben a gyötrelmes formájában bizonyult a legmélyebbnek. „Sírtunk mindannyian, ha egy-egy gyerek meghalt. Úgy fájt, mintha a sajátjainkat veszítettük volna el. Nem irigyelte senki, hogy a másik gyereke még él, a fájdalom minden más érzést elnyomott. Együtt rettegtünk, hogy a másnapot melyik éri meg. Együtt harcoltunk, hogy meentsük, aki még él. De nemcsak az éhség pusztított, a vagonélet maga is. Akinek meghalt a gyereke, az is leszállt koldulni, hogy a többieknek legyen. Volt anya, aki feküdt, mint egy darab fa, a másik mereven nézett maga elé egy sarokba húzódva, a mellette lévő ordított.”³⁴

Megküzdés a kihívással

Pszichológiai kutatások eredményeiből ismeretes, hogy a traumatikus esemény kiváltotta viselkedés nagymértékben összefügg a személy gyermekkorával és a szocializációja során elsajátított alkalmazkodási stílusával. Olyan háborút viselt férfiak esetében, akik előtte hajlamosak voltak az antiszociális viselkedésre, az ingerlékenységre és düh tüneteit regisztrálták, míg az önmagukkal szemben magas erkölcsi követelményeket támasztó, és a társaikhoz együttérzéssel közelítő férfiaknál inkább a depressziós tünetek kerültek túlsúlyba.³⁵ Mivel a nők szocializációs értelemben hagyományosan ahhoz szoktak, hogy befogadók legyenek, és az életben is többnyire ezt várják el tőlük, a férfiaknál könnyebben alkalmazkodnak a környezetváltozásokhoz, és traumatizált állapotban is kevésbé erőszakosan viselkednek. A nőknél inkább a befelé fordulás, a depresszióra való hajlam érvényesül, mintsem düh- vagy agressziókitörések. A kiegyensúlyozott, érzelemgazdag gyermekkor meghatározó, de egyik nemnél sem létezik olyan személyiségjegye, amely önmagában univerzális védelmet nyújtana a traumatikus események átvészeléséhez. Azt viszont, aki előzetesen is életvezetési problémákkal küszködött, az elenségesen idegen környezet nagyon meggyötri. Azokat, akik nyitottabbak voltak a veszélyt jelentő ingerekre, nem érték olyan váratlanul az események, míg készületlenség esetén a traumatizálódás veszélye nagyobb volt. A klasszikus analitikus értelmezés szerint a megküzdés (*coping*) az egomanővereket jelenti, amelyekkel az egyén a külvilágból jövő fenyegetéseket kezeli, s ezek a copingstratégiák tartós sze-

³⁴ A kisdetek útja. In: KORMOS Valéria: i. m. 63.

³⁵ Judith Lewis HERMAN: i. m. 78.

mélyiségjellemzőként értelmezhetők. A megküzdés olyan tudatos harc, egészséges szembeszállás a külső veszéllyel, vagy tudatos elkerülése a fenyegető helyzetnek, amely magában foglalja a célt, a választást, a rugalmas váltást, és – teret engedve az érzelmek kifejeződésének – megmarad az objektív valóság talaján. A megküzdés mindig személy és szituáció kölcsönhatásának függvénye.³⁶ Az új helyzettel megküzdő viselkedés eleinte mindkét nemnél az érzelmekkel való birkózást jelenti, s csak később indul be a bonyolult helyzet tudati feldolgozása, amelynek során a személyiség alapidimenziói határozzák meg a fenyegetések jelentőségének megítélését, az önfegyelmet és a társas támasz igényét. Azok a nők, akik megváltoztathatónak ítélték a sorsukat, akik hittek saját erejükben, konstruktív stratégiákat alkalmaztak. Akik képesek voltak reálisan értékelni a körülményeiket, és megértették, hogy a világ lehet ugyan veszélyes, és az ember sérülékeny, de ez csak bizonyos határok között igaz, képessé váltak a helyzetük elfogadására is, ami nagyban segítette a túlélésüket. Sok nőnek, akinek korábban nem volt személyes ereje, de az átéltek hatására ez maradandóan kifejlődött benne, a megszerzett életélmények szolgáltatták azt a tudást, hogy a világban történő dolgokat el kell tudni viselni, és hozzá annak a felismerését is, hogy „ha ezt kezelni tudtam, akkor már szinte bármit képes leszek túlélni”.³⁷ Egy Hortobágyra kitelepített nehéz sorsú lány így fogalmazta ezt meg magának: „Teljesen új szempontok szerint kezdtem figyelni az életet. Az embereket is másként láttam, mint azelőtt, és lassan-lassan megértettem, hogy innen nincs kiút, tehát ezt az életet kell elviselhetővé tenni, ezt az ittenit. Mindenféle nyavalygás helyett erősnek kell lenni, és amit meg kell tenni, azt maradéktalanul kell megcsinálni.”³⁸

Addigi értékeik átrendeződésénél, új identitásuk kialakulásánál sok nőnél játszott fontos szerepet a tanult leleményesség, az a képességek és elvárások készletét integráló személyiségrepertoár, amelynek segítségével az individuум képessé válik a megváltozott körülményekhez való alkalmazkodásra. A memoárok tanúsága szerint az alkalmazkodásban a független, autonóm személyiség mellett a leghatékonyabb túlélési egységnek az emberpár bizonyult. „Elkényeztetett virágszál voltam, mielőtt elvittek. Szép lánynak tartottak, a szüleim imádtak és büszkéek voltak rám, mert mindig kitűnő tanuló voltam. Rá kellett jönnöm, hogy mindez nem számít, semmi értéke nincs. Csak akkor van esélyem a túlélésre, ha

³⁶ OLÁH Attila: *Érzelmek, megküzdés és optimális élmény*. Trefort Kiadó, Budapest, 2006.

³⁷ KULCSÁR Zsuzsanna: i. m. 26.

³⁸ Erna ÁBTL 50/129/T/2000, 20.

dolgozom, mint az állat, megtanulok két téglán levest főzni, vagy krumpelit sütni. Ha összekapaszkodom valakivel, akiben szintén van erő és segítjük egymást.”³⁹

Az a találékonyság, amit ott, akkor kicsiholtak magukból, sokukban életre szólóan megmaradt: „...talán az ottani viszonyoknak, az életben maradás fortélyainak köszönhetem, hogy megtanultam küzdeni és később, a normális, itthoni életben sem hagytam magam félredobni.”⁴⁰ Az olyan szerencsés személyiségdiszpozíciók, mint a remény, az optimizmus és a szívósság meghatározzák a megküzdés módját is. Akik kihívásként és nem fenyegetettségként élték meg a velük történeteket, kevésbé rágódtak a sorsukon, mert a pozitív gondolkodás és a jövőbe vetett bizalom átsegítette őket a krízisen. „Jó volt néha vadvirágot szedni a karnyói határban, és hatalmasokat kortyolni a kút jéghideg vizéből. Szépnek találtam az alföldi tájat. Nem unalmas, csak meg kell látni benne a változatosságot, a szépséget, a puszta szebbik arcát. Várnak otthon, és egyszer úgyis hazamehetünk, és újra együtt lehetünk a családdal otthon, mint régen” – írta egy Hortobágyra kitelepített fiatal lány.⁴¹ A nehéz idők átvészelésében sokat segített a humor. „A család értette a tréfát, és időnként hatalmas kacagás botránkozott meg rendőreinket. El sem tudták képzelni, hogy ennyi nyomorúság nem törte meg az itt élő embereket. Persze mi tudtuk, amit ők nem, hogy a humor sokszor életmentő lehet, és sokkal könnyebb elviselni a nehézségeket, ha az ember meglátja az életben a humoros oldalt, nem esik kétségbe azonnal.”⁴² A pozitív életszemléleten túl az elszánt makacsság és kitartás is sok nő életét mentette meg. *A túlélni, megmaradni és hazajutni* érzése, a keményen helytálló, küzdőképes személyiség életereje miatt számos esetben még veszített pozícióból is győztesen kerültek ki. „A humor mellett volt bennem valami elképesztő makacsság, hogy én igenis hazajutok. Négy hétig feküdtem tífuszban. Mesélték a társaim, hogy lázasan azt hajtogattam, azért sem halok meg itt! Nekem nem hazám ez a föld, engem nem fogtok itt eltemetni!”⁴³

A szociális közeg kiemelten fontos szerepet játszott a nehéz körülmények elviselésében, és a közösen átélt traumák csak fokozták a kapcsolati igényt. „Semmiféle rendszert, célt nem lehetett felfedezni a fogva tartóinknál, hogy mit akarnak velünk, ezzel az embermasszával. Csak

³⁹ Eto krasziva fasiszti. In: KORMOS Valéria: i. m. 105.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Erna ÁBTL 50/129 /T/ 2000, 22.

⁴² Uo. 24.

⁴³ Tánc rózsaszínben. In: KORMOS Valéria: i. m. 73.

vegetáltunk több héten át. Közel álltunk hozzá, hogy megtébolyodjunk. Hogy nem történt meg, talán annak köszönhető, hogy mi, magyar ajkúak végig összetartottunk” – emlékezett egy szovjet kényszermunkatáborba hurcolt asszony a közösség megtartó erejére.⁴⁴ A családi és baráti kapcsolatok jelentőségét és adott esetben mindenek feletti értékét példázza az a történet, amely szerint a Hortobágyra kitelepített családtagokkal tartott a kitelepítési listából kifejejtett lánytestvér is, csak hogy együtt maradjon a család: „Nagyon nehéz sors volt, de végül is együtt voltunk. [...] Ha arra került volna a sor, hogy a kitelepítetteket tovább viszik odesszai gázkamrákba, [...] akkor semmi keresnivalóm nem lett volna többé ezen a világon. Anyámmal, testvéremmel mentem volna, ez olyan biztos, amilyen biztos, hogy a föld forog!”⁴⁵ A nők memoárjainak tanúsága szerint a krízishelyzetekből gyakran olyan új megküzdési stratégiákkal kerültek ki, amelyek segítségével tágabb perspektívából voltak képesek szemlélni a világot, mint annak előtte, s jobban megbecsülték az életet. Náluk a személyes erő a bölcsesség két fontos kritériumának, a bizonytalanságnak és az ember korlátozottságának felismerésével is társult.⁴⁶ „Nem mi vagyunk a világ közepe. Amink van, csak ajándékba kapjuk Istentől, bármely pillanatban visszaveheti, ha Ő úgy látja jónak. Megtanultunk megbecsülni mindent, egy kád meleg vizet, illatos szappant, meleg szobát, kenyeret, tiszta vizet, mert már tudjuk, milyen, amikor mindez nincs! Végül megtanultuk elviselni a kényelmetlenséget, szegénységet és a másik embert. Remek iskola volt!”⁴⁷

Lelkileg azok a nők vészelték át könnyebben a nehézségeket, akik a legtöbbet kihozták egy rossz helyzetből, képesek voltak a bajból is erőt meríteni, s ha kellett, akár újra kezdeni az életüket. A British Council titkáráként dolgozó Karig Sára élete jó példázata ennek. Az 1947-es kékcédulás választásoknál Karig tiltakozott az eljárás ellen, ezért azzal a váddal, hogy személye zavarná a demokratikus fejlődést, 1947 szeptemberében a szovjet hatóságok elrabolták, és deportálták. Először az ausztriai szovjet megszállási zónában tartották fogva, majd 1948 márciusában az oroszországi Vorkutára szállították, ahol mínusz húszfokos hidegben, kétszáz fős vegyes barakkban tartották fogva évekig. A hideg és a nehéz fizikai munka következtében fizikailag erősen leromlott, majd tartósan megbetegedett. Ennek ellenére így emlékezett vissza ezekre az

⁴⁴ Ti mit vétettetek? In: KORMOS Valéria: i. m. 11.

⁴⁵ Kitelepítésünk története. ÁBTL 50/85/T/2000, 25.

⁴⁶ C. L. PARK–S. FOLKMAN: Jelentés a stressz és a megküzdés kontextusában. In: KULCSÁR Zsuzsanna (szerk.): i. m. 130.

⁴⁷ Kitelepítésünk története. ÁBTL 50/85/T/2000, 18.

időkre: „egy derűs élni akarással néztem a dolgokat, azzal, hogy ez az én életem, ha itt is kell leélnem, és ha itt meg kell hálnom, nekem akkor sem adnak más életet”.⁴⁸ Nehéz helyzetében mindent, amit addig tanult – nyelveket, varrást, kötés-horgolást, jogot, könyvelést, főzést –, megpróbálta a tábori életében is hasznosítani. Elve mindvégig az volt, hogy „életében semmi nem történhet véletlenül és haszontalanul”, és ennek jegyében életre szóló barátságokat kötött, és kitűnően megtanult oroszul és ukránul. Karig Sára az embert próbáló körülmények közepette is olyan értéket vitt a világba, amely korábbi életében nem volt benne: verseket, történeteket írt a munkatáborban, irodalmi alkotásokba szublimálva kilátástalannak tűnő életét. 1953 novemberében indult haza a Szovjetunióból, negyvenévesen, 66%-os rokkantként, klausztrófóbiás félelmektől gyötörtén. Itthon egy harmadik életet kezdett el: orosz és angol felsőfokú fordítói nyelvvizsgát tett, és fordítással, szerkesztéssel és kultúraközvetítéssel foglalkozott.

Mindaz, ami inkább csak női

A memoárirodalom tanúsága szerint a szélsőséges határhelyzetekbe került férfiak és nők túlélési technikáiban és megküzdési stílusában sok hasonló, de egymástól különböző életstratégiák is érvényesülnek. A nők speciális válaszreakciói mögött a szocializációjukból fakadó sajátos, genderkondicionált pszichés magatartásmintázatok rajzolódnak ki. Lásunk néhány ilyen jellegzetesen női mintázatot!

1. Segítségnyújtás másoknak

Férfi és női visszaemlékezések szerint a nők nehéz helyzetekben nagy együttérzést és hajlandóságot tanúsítanak, hogy megértsék mások gondjait, és amikor csak lehetőségük adódik, igyekeznek emberbaráti segítséget nyújtani. A női elitáltak közül sokan még évtizedek múltán is bűntudatot éreztek olyan esetekért, amikor segíthettek volna, de mégsem tették, s hosszú évek távlatából is gondot okoz számukra hajdani viselkedésük reális értékelése. Természetesen férfiak is nyújtottak segítséget másoknak, de ez az ő esetükben sokkal inkább konkrét személyeknek, barátoknak szólt, míg a nők univerzális empátiával, nemegyszer ismeretlenül fordultak embertársaik felé. A stresszre adott válaszok nemek

⁴⁸ Karig Sára-interjú. Készítette: Bakonyi Éva, 1988-ban. 1956-os Intézet Oral History Archívum (a továbbiakban: OHA) 167. 373.

közötti különbségeit vizsgáló kutatások a főleg nőkre jellemző gondozó, oltalmazó (*tending-befriending*) magatartást a nők összetartozási és szeretetszükségletével hozzák összefüggésbe, míg a támadási-menekülési (*fight-flight*) viselkedést inkább férfi stresszválaszként értékelik, hozzátevé, hogy e helyzetekben a személyiség érettsége is fontos szerepet játszik mindkét nem esetében.⁴⁹ Mind a visszaemlékezésekből kibontakozó kép, mind a pszichológiai kutatások eredményei egybeesnek Carol Gilligan pszichoanalitikus genderkutató azon megállapításával, miszerint míg a férfiak projektcentrikusak és az erkölcsben az igazságosság és jogosság értékét vallják, addig a nők inkább kapcsolatcentrikusak, erkölcsi magatartásukban pedig a gondoskodás és törődés vezérli tetteiket.⁵⁰

2. Törekvés a korábbi „normális élet” illúziójának fenntartására

A nők esetében a környezetük rendben tartásának fokozott igénye a korábbi, kinti, rendezett életüket idézte, és a külső rend számukra egyben a belső rendet, a „minden rendben van” illúzióját is szolgálta: „Gyakran felsúroltam a padlót, minden tiszta volt” – emlékezik erre a megnyugtató érzésre egy Hortobágyra kitelepített asszony.⁵¹ A „normális élet” látszatára törekvésük fontos része az ünnepnapokhoz, az összetartozás érzésének ritualizált kifejezési formájához való ragaszkodásuk is, amely egyfajta odaadást, elkötelezettséget is feltételezett az aktuális környezet iránt. A nők ilyesfajta összetartozás-szükséglete egyben lehetséges motiváló erőként is munkált bennük az önközpontúság meghaladására.⁵² Mérei Ferenc börtönaplójában a tilalmas érintkezések fenntartását és a tiltott tárgyak birtoklását tekintette a börtönlét legfőbb jellemzőinek.⁵³ A nők esetében ez fokozottan igaz, ők nem csak hogy birtokoltak, de kapcsolatápolás céljából nemegyszer maguk is előállítottak tilalmas tárgyakat. „1952 karácsonyán történt, hogy amikor a felvarrt kartonokat visszahozták a Kisfogházból, az egyik ór odajött hozzánk, és halkán, hogy senki ne hallja, odasúgta: »Azt az alsó ládát nézzék meg különösen, hátha találnak benne valamit«, s ezzel elkullogott. A ládában a kartonok között egy kis csomagot találtunk, abban küldték a nők a maguk karácsonyi ajándékát: kis szövetdarabokból varrt szívek, rajtuk ráhímezve nevek és jókívánások, sárga ismerős papírba csomagolt szaloncukor!

⁴⁹ KULCSÁR Zsuzsanna: i. m.

⁵⁰ Carol GILLIGAN: *In a Different Voice. Psychological Theory and Women's Development*. Harvard University Press, Cambridge, 1982.

⁵¹ Örök félelemben? ÁBTL 50/124/T/2000, 32.

⁵² KULCSÁR Zsuzsanna: i. m. 133.

⁵³ MÉREI Ferenc: *Lélektani napló*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998.

Úgy látszik, kaphattak cukrot és tejet, ezekből csináltak valami szaloncukor-szerű masszát s utána ezt pakolták be, miután más papír nem volt, WC-papírba. Hosszú esztendőkön keresztül ez volt az első karácsonyunk, amikor »ajándékot« is kaptunk.”⁵⁴

3. A kommunikáció fokozott igénye (kommunikációs hálózat)

A férfiak is, de a nők különösen fontosnak tartották a családtagokkal, a barátokkal és a társas környezettel való kommunikációs kapcsolatokat kialakítását, ápolását és fejlesztését. Az elítéltek és hozzátartozóik között működött egy országosan kiterjedt, adott esetben még mozgósításra is képes hírszolgálat: a rabok külső közvetítőik segítségével értesüléseket cirkuláltattak a különböző börtönökben és táborokban zajló eseményekről. Az ilyesfajta „állambiztonsági hírszolgáltatásban” mind a benti, mind a kinti nők oroszlánrésszel bírtak: „ami hír bejött hozzám, az úgy jött be, hogy [...] a kistarcsai fogoly barátnők az ő beszélőikben érdeklődtek a mi ügyeink felől” – avatta be az utókort a hírgyártás folyamatába egy hajdani börtönlakó nő.⁵⁵ Mind a munkatáborokban élő, mind az internált és kitelepített nők törekedtek a helyi lakossággal is jó kapcsolatokat kiépítésére és ápolására, és közeledésüket a legtöbb esetben az ott élők nem utasították vissza – élelemmel, meleg ruházattal, szolidaritásukkal segítették őket. „Szükségünk volt erre a megértésre, mert még sok időnk volt ott hátra” – emlékezett vissza a barátságos viszonteszusokra egy, a Szovjetunióba kényszermunkára hurcolt nő.⁵⁶

A jeladás a kommunikáció különleges, változatos formákban feltűnő, koncentrált változata. Természetesen alkalmanként férfiak is alkalmazták ezt a kommunikációs formát, de sokkal inkább a nők gondoskodási igényét, másokkal való törődésének kifejeződését szolgálta. A jeladás ilyen megnyilvánulásaként értelmezhető Karig Sára esete az osztrák neunkircheni fogolytáborban, Kovács Béla kisgazdapárti főtítkárral: „Őt is [Kovács Bélát] Neunkirchenben, ugyanennek a börtönnek a férfiszárnyán tartották fogva a szovjet hatóságok ebben az időben. Egyszer hoztak Karigékhoz foltozásra egy férfi alsónadrágot, amelybe K. B. monogram volt hímezve. Karig intuíció alapján azonnal Kovács Bélára asszociált, akinek sorsáról csupán annyit tudott, hogy szintén a szovjet hatóságok hurcolták el. A két nő szerzett piros-fehér-zöld anyagot, és a

⁵⁴ FEHÉRVÁRY István: i. m. 167.

⁵⁵ Interjú Vámos Magdával. Készítette: Kellner György. ÁBTL Oral History, 12. Vámos Magda (1907–1997) író, műfordító, politikai újságíró. Magyarországon ő volt az első női parlamenti tudósító 1935–1943 között. 1950-ben Kistarcsára internálták.

⁵⁶ Lägeriskola. In: KORMOS Valéria: i. m. 35.

korc alá bedolgozták egy kis piros szívvel együtt. Így küldték vissza Kovács Béla alsónadrágját. Amikor megbizonyosodtak, hogy valóban a kizsákmányolt főtítkára a rab, bejuttattak hozzá szappant, cigarettát, mivel a börtön férfiszárnnyába is ők jártak takarítani.”⁵⁷

4. Érzelmekre hatás (sorsközösség, közös élmények)

A börtönt maga is megjárt Mérei Ferenc felfogásában az utalás egy eleven élmény konkrét részlete, mely az egész élményt képviseli, felelevenítve azt és jelezve mindazoknak, akik azt átélték.⁵⁸ A múltbéli sorsközösségre vagy közös élményekre hivatkozás különösen az elvtársak és az ő hozzátartozóik fogva tartásához kötődött. Ennek, a főként nők által alkalmazott praktikanak kitűnő példázata Rajk Júliának, 1958-ban a román Kalimanestiből Kádár Jánoshoz írt levele: „Te tudod a legjobban – mert hiszen te is ugyanolyan törvénytelenül és ártatlanul voltál elítélve, mint én –, hogy milyen nehéz az életem László halála óta. Ennek már 9 éve. Fiam is, míg én 5 évig börtönben voltam, hányódott. Nevét 6 éves koráig 4X-re változtatták meg. Nagy megrázkódtatás volt számára, mikor megtudta, hogy apja voltaképpen hogy is halt meg. [...] Anya vagyok, a szívem szakad meg, ahogy látom, hogy megy tönkre idegileg ez a gyerek. Miért kell még ennek a gyereknek is rabságot szenvednie, akinek az apját olyan borzasztó módon végezték ki, és akinek az anyja is 5 évet töltött ártatlanul börtönben. [...] Iskolába sem jár már 2. éve. Magam tanítgatom. [...] Olvastam az itteni újságokban, hogy itt jártatok. Emlékszel, hogy Veled és Lászlóval együtt itt nyaraltunk? Láttam egy fényképet, amint egy úttörő nyakkendőt ajándékozott Neked. Hát nem jutott eszedbe, hogy Lászlónak – aki oly borzalmasan végezte életét – a fia 9 esztendő s létére itt van rabságban? Soha nem emlékeztettek arra, hogy fiannak keresztapja vagy. Hát ezt kapta szegény feje tőled, a keresztapjától ajándékba. [...] László temetésén a Párt, a kormány, az ország nevében megígértétek, hogy a nemzet lesz a gyermek apja. Ez ott, a temetésen szinte esküként hangzott el, de nagyon hamar megfeledkeztetek róla. [...] Legyen hát bátorságod, János kimondani, hogy milyen sorsot szánsz nekem és Lacinak, és mindezt miért?”⁵⁹

⁵⁷ PALASIK Mária: Alkotó élet, hányatott sors. Karig Sára életútja. In: BALOGH Margit–S. NAGY Katalin (szerk.): *Asszonyorsok a 20. században*. BME Szociológia és Kommunikáció Tanszék–Szociális és Családvédelmi Minisztérium Nőképviseleti Titkársága, Budapest, 2000. 305.

⁵⁸ MÉREI Ferenc: i. m.

⁵⁹ Rajk Júlia levele Kádár Jánoshoz. 1958. március 15. Románia, Calimanesti. ÁBTL 3.1.9. V-150 000/85. – Vö. PETŐ Andrea: *Rajk Júlia*. Balassi Kiadó, Budapest, 2001.

Védekezés és fájdalom

A visszaemlékezések tanúsága szerint sok nő nem tudott megküzdeni a rá leselkedő veszélyekkel. Az elhárító mechanizmusok a copingstratégiákhoz hasonlóan tartós személyiségjellemzőként értelmezhetők, védekezésre használatuk valójában a megküzdés kudarcának a következménye. Míg a megküzdés célpontja minden esetben a külvilág, célja a külső veszély és fenyegetettség tudatos elhárítása, addig a védekező mechanizmusok – mintegy lelki lengéscsillapítókként – a belső veszélyek ellen védik az egót. Az intrapszichikus elhárító mechanizmusok ugyanakkor tudattalanul működnek, és inkább patológiás megnyilvánulásként értelmezhetők: a személy új helyzethez való viszonyában tagadó, merev, passzív attitűd érvényesül, hajlamossá válik az objektív valóság és logika torzítására, és gyakran utat enged alkalmazkodásképtelenebb védekező mechanizmusok (elfojtás, tagadás) érvényesülésének is.⁶⁰ A női memoárokból a védekezési technikák egész tárháza tárul elénk.

A védekezés enyhébb változatában az események kívülről való szemlélése, távolítása, a nézőpont változtatása segíti át a személyt az eleinte feldolgozhatatlannak tűnő trauma átélésében. Egy orosz munkatáborba hurcolt fiatal lányban is hasonló lelki változások mentek végbe, amit igyekezett is magában tudatosítani: „Annyira valószínűtlennek tűnt számára, hogy kiragadták otthonából, elszakították a hazájától, hogy megpróbálta úgy felfogni az egészet, mintha nem is ő lenne ebben a helyzetben, hanem egy másik lány, akinek nagyon furfangosnak kell lennie, hogy a csapdákat kikerülje.”⁶¹ Sokan közülük az időt hívták segítségül, így a különböző időfelfogások is védekező mechanizmusként működhetek. A csak a jelennek élés, a „nincs más idő, csak a jelen” gondolata, „a múltunk, a hazánk itt nem számít, jövőnk nincs, csak jelenünk”⁶² végsőkéig vitt időélménye, az az attitűd, amely szerint „Sohase tudtam az idegfeszültségből feloldódni. Megtanultam, hogy csak egy napra gondoljak előre”,⁶³ sok nőben reménytelenül elhatalmasodott. Az időtlenné tett, jövőt váró eszkatológikus idő is a lélek védekezéséül szolgált: „Vártunk. Vártunk a sorsra. Hogy mindegyikünk sorsa beteljesedjék. Többnyire a szerencsétlenséget vártuk. A halált, ami valahol, valahogy utolér mindegyikünket. Vártunk a túlélésre. Mindenki beállítottsága

⁶⁰ OLÁH Attila: i. m. 54.

⁶¹ Tánc rózsaszínben. In: KORMOS Valéria: i. m. 73.

⁶² Élet az Aranyparton. Uo. 94.

⁶³ Örök félelemben? ÁBTL 50/124/T/2000, 15.

szerint.”⁶⁴ Az élet globális fenyegetettségének érzése csökkenthető azáltal, hogy a személy valami módon tagadja az átélt eseményeket, és azok életének értékeit is megkérdőjelező következményeit.⁶⁵ A fenyegetettségérzés elutasításának ilyen módja lehet a kozmikus időszemlélet is, a történések „perspektívában tartása”, amely egyben a dolgok és emberek elszemélytelenítését is biztosítja. Ezt a védekezést véljük felfedezni a Rajk-perben kivégzett Szőnyi Tibor feleségével évekkel később készült interjúban, aki férje letartóztatását követően, négy hónapos terhesen, maga is megjárta a börtönt.

„– Mégis, hogy fogadta ezt, hogy egy csomó embert kivégeztek, bebörtönöztek ártatlanul?

– Úgy, mint ahogy 2000 éve is volt ilyen, 1000 évvel ezelőtt is, 500 évvel ezelőtt is, mint egy tényt a hatalommal való harc, meg az igazságtalanságok, mint a koholmányok – de ez nemcsak most történt. Ez a történelemben is ezerszer, százezerszer történt már.

– De mégis, a maga férjével történt ez a dolog!

– Akkor is úgy fogom föl, mint egy tényt, ami se nem tőlem függött, se nem tőle nem függött. [...] Én még a temetést sem akartam ’56-ban, nem akartam. A Rajk Júlia akarta, meg is lett a következménye. Szóval én nem.”⁶⁶

A poszttraumás stressz szindróma egyik tünete lehet a beszűkülés vagy tompultság. Ez külsőleg egyfajta távolságtartó nyugalmat mutat, amelyben feloldódik az addigi félelem, szorongás és fájdalom. Ez esetben a tudat továbbra is regisztrálja az eseményeket, de azok érzelmileg leválni látszanak a jelentésükről. Szélsőséges megnyilvánulásában teljes érdektelenség, érzelmi eltávolodás és mélységes passzivitás léphet fel.⁶⁷ A menekülés ehhez hasonló jelensége volt megfigyelhető Szőnyi Tibor feleségénél is, aki férje kivégzésére így emlékezett:

„– Kivégzés előtt beszélt a férjével?

– Nem, nem.

– Letartóztatása alatt, egyáltalán?

– Egyetlen egyszer sem.

– És nem kérte?

– Nem. [...] Én a temetésre sem mentem el, én nem akartam látni. Maga ezt nem érti, én egy ilyen fajta vagyok. Nincs mese. Én nem akar-

⁶⁴ HÁY Éva: i. m. 5.

⁶⁵ C. L. PARK–S. FOLKMAN: i. m. 128.

⁶⁶ Interjú Dr. Szőnyi Tibornéval. ÁBTL Oral History, 7.

⁶⁷ Judith Lewis HERMAN: i. m. 61.

tam. Hívtak egyszer temetés előtt, hogy nézzem meg a férjemet, hogy agnoszkáljak. Én nem mentem, a sógornőm ment. Én ezt nem vállalom, én egy gyenge ember vagyok, úgyhogy én magamtól elhárítok mindent, ami engem tönkretethet. Nincs mese.”⁶⁸

A súlyos életkrízis teljességgel megrendítheti a személy egész addigi életéhez való viszonyát. A globálisan rosszindulatúnak, ellenségesnek és átláthatatlannak tekintett világban a jelentésadáshoz súlyos esetben teljesen új „világmodellt” kell kialakítani, s ha ez nem sikerül, gyakran reménytelenség, elzsibbadás, megdermedés lép fel.⁶⁹ Egy szovjet munkatáborba hurcolt fiatal lány így vallott erről az érzésről: „Mi még reménykedhettünk, hogy túléljük. De negyvenen felül már naponta haltak. Kihúzták az udvarra, egymásra rakták őket, akár a fahasábokat. Rájuk kellett néznünk, amikor munkára vezényeltek minket, hisz ott haladtunk el mellettük. De már lelkünk sem volt, nem tudtunk sírni. Nem voltunk mi már emberi lények.”⁷⁰

A hiedelemrendszer súlyos megrendülése esetén a negatív élmények új, a korábbinál is negatívabb identitás forrásává válnak, s ez a „negatív spirál” végső formájában apátiához és teljes leépüléshez vezethet.⁷¹ Ebben a stádiumban már az „érdemes-e életben maradni?” kérdése is felmerül. „Éhezünk. Fáztunk. Egybefolyt az idő. Levelet nem kaptunk. Már imádkozni sem volt erőnk. Olyan állati létbe taszítottak minket, hogy csak makogtunk, elfelejtettük formálni a szavakat” – emlékezett vissza erre a rettenetes élethelyzetre egy szovjet munkatáborba hurcolt asszony.⁷²

Akik túléltek és emlékeznek

Kontrollálhatatlan helyzetekben az ember a traumát kalandként, „utazásként” élheti meg, amelynek során különleges tapasztalatokra tesz szert.⁷³ Nem tudhatjuk, hány nő élte meg ilyen kalandos utazásként az elhurcolását, kitelepítését, kényszermunkatáborba vezető útját, de közülük többen is, életüknek egy későbbi szakaszában, visszatértek a „tetthelyre”. A traumatikus események újrajátszása lehet kényszeres készlet, de hatását tekintve kifejezetten adaptívva is válhat, ha segít megtalálni a szörnyű élmény ismétlés által átélt felszabadító formáját. Az újrajátszásban mindig

⁶⁸ Interjú Dr. Szőnyi Tibornéval. ÁBTL Oral History, 9.

⁶⁹ C. L. PARK–S. FOLKMAN: i. m. 128.

⁷⁰ Ti mit vétettetek? In: KORMOS Valéria: i. m. 8.

⁷¹ KULCSÁR Zsuzsanna: i. m. 152.

⁷² Ti mit vétettetek? In: KORMOS Valéria: i. m. 8.

⁷³ Judith Lewis HERMAN: i. m. 58.

van valami kísérteties, még önként vállalt formájában is, mert áthatja a múlt visszaidézésének valami kényszeres makacssága. Freud „ismétlési kényszernek” nevezte ezt a jelenséget, amelynek segítségével a személy saját irányítása alá próbálja vonni a traumatikus eseményt. A dolgok helyreállításának ehhez a módjához elengedhetetlen a hatalomérzés visszaállítása – nem csupán újraélni, de uralni is kell a helyzetet. Átérezni, hogy a mi hatalmunkban állnak már a dolgok.⁷⁴ „El kellett oda mennem, szabadon, saját akaratomból. Csakazértis!” – mesélte egy szovjet tengerparton kialakított munkatáborba hurcolt asszony, aki hetvenévesen egy luxushajón visszament oda.⁷⁵ Utazásával felidézte a régi élményeket: mielőtt meghal, szembe akart nézve fiatalkori életének ezen színhelyével.

Kevés ember tud traumatikus élményeket megrendülés nélkül átélni. Egy rettenetes sorseseemény megélése töréspont lehet az egyén életében, és a személyiség flexibilitásán is múlik, miként tud megküzdeni vele. Mind a szakirodalom, mind a narratívák azt igazolják, hogy az aktív, feladatorientált életstratégiával és nagyfokú szociabilitással rendelkező embereknek ez könnyebben megy. A női memoárok tanúsága szerint is a legkisebb lelki sérüléssel azok a nők éltek túl a megpróbáltatásokat, akik maguk számára is meglepő belső erőforrásokat mozgósítva képesek voltak e sorseseeményeket kihívásnak tekinteni, akik élményekre való nyitottsággal, optimizmussal viselték a sorsukat, és közülük sokan még erőt is merítettek a bajból. Azok a nők is viszonylag könnyebben boldogultak, akik érzelmileg jelentősen mozgósítani tudták a környezetüket. De leghatékonyabban azok tudták kezelni a nehéz élethelyzeteket, akik a női értékekhez még egy új értékrendet, a férfivilág értékeit is képesek voltak ötvözni: a keménységet, a szívósságot, a céltudatosságot és az eredménycentrikusságot.

Végezetül zárjunk a poklok-poklát is megjárt Karig Sára szavaival, aki rettenetes körülmények között is uralni tudta a helyzetet, képes volt felnőni a túlélés embert próbáló feladatához, és az életét érintő fenyegetettséggel szemben az emberi kapcsolatok fontosságát állította: „Ha jó kedvem van, azt mondom, hogy olyan életkorban, amikor az ember általában már nem szerez új barátokat, nekem sikerült a rendkívüli körülmények között olyan barátokat nyernem, akik életre szóló barátok, és akik ott, önmagukat megrövidítve, megosztották velem, ami nekik jó volt az életükben, és megmentették az életem.”⁷⁶

⁷⁴ Uo. 59.

⁷⁵ Élet az aranyparton. In: KORMOS Valéria: i. m. 98.

⁷⁶ Karig Sára-interjú. OHA, 167, 387.